

M. T. B. COLLEGE, SURAT

Manuscripts Library

No. Ref.
Ser. 790

Title: *Pravag Paksha
Grantha.*

Pravag

790

790

पूर्व पक्ष ग्रंथः

:	Purva-patsha-Grantha	Title
:	:	Author
:	Jagadisha	Editor
:	:	Year, Vols.
:	:	Publisher
790:	:	Remarks

॥ पूर्वपक्षग्रंथारंभः ॥ ननु साध्यासमानाधिकरणं न साध्यानधिकरणवृत्तित्वं केवलान्वयिनीत्याद्युत्तरग्रंथासं
 गतेः। नापि साध्याधिकरणवृत्तित्वं इयमसत्त्वादित्यादावतिव्याप्तेः साध्याधिकरणपदवैयर्थ्याच्चेत्यतो व्याचष्टे। सा
 ध्यस्येति॥ साध्यासमानाधिकरणस्य गगनादेरधिकरणप्रसिद्धा केवलान्वयिन्यव्याप्तेराह॥ तदभाववत्त्वमिति॥ त
 स्मिन्साध्यासमानाधिकरणपदार्थाभाववत्त्वे साध्यासमानाधिकरणधूमत्वाद्यभावस्य धूमादिसङ्केतावसत्त्वादाह॥ तद
 वच्छिन्नेति॥ साध्यवदवृत्तिपदार्थाभाववत्त्वावच्छिन्नेत्यर्थः॥ अवच्छेदकत्वांशस्योदहारतां निरस्येति॥ सतीति॥ साध्यवदवृत्ति
 पदार्थाभाववत्त्वे हेत्वधिकरणतावच्छेदकत्वं न तदनतिरिक्तवृत्तित्वं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ हेत्वधिकरणत्वाभावाप्रसिद्ध्यात
 दनतिरिक्तवृत्तित्वाप्रसिद्धेः वह्निमान्धूमादित्यादावव्याप्तेश्च वह्निमदवृत्तिपदार्थविरहत्वस्य धूमाधिकरणत्वाभाववत्त्व
 यः पिंडे सत्त्वात् एवं धूमवान् बह्नेरित्यादौ ह्यतिव्याप्तिरपीत्यत आह॥ तच्चेति॥ ननु धूमवदवृत्तिजलत्वाभावस्य बह्नुधिकर
 णता व्यापकत्वात् धूमवान् बह्नेरित्यादावतिव्याप्तिरत आह॥ एवं चेति॥ सकलेति॥ तथा च धूमवदवृत्तिसकलांतर्गतायः
 पिंडत्वाभावस्यैव बह्नुधिकरणता व्यापकत्वविरहान्नातिव्याप्तिरिति भावः॥ ननु तादृशाभाववत्त्वं यदन्यूनवृत्तित्वमि
 त्यस्यैव सम्यक्त्वे अधिकरणतां प्रवेशो व्यर्थ इत्यत आह॥ यथेति॥ हेत्वधिकरणता व्यापकत्वे हेतुव्यापकत्वाप्रवेशा
 वरं न वैयर्थ्यमित्यर्थः॥ नन्वेवमप्यनतिप्रयोजनकत्वमेवेत्यत आह॥ हेतुतावच्छेदकेति॥ तत्र। अधिकरणत्वं। अन्यथा हेतु
 मतिकालादौ साध्यवदवृत्तिस्पंदत्वादेः सत्त्वेन तदभावस्य हेतुव्यापकत्वानुपपत्तिरिति भावः॥ ननु कालः प्रमेयत्वादि

त्यादेऽसाध्यवदवृत्तिरवृत्तिरेव तथा च तदभावस्य हेतुव्यापकत्वान्न जातिव्याप्तिरत आह ॥ येन येनेत्यादि ॥ तथा च का
लत्ववृत्तिसमवायादिसंबंधेनावर्तमानस्य घटत्वादेः समवायेनाभावस्य प्रमेयप्रत्यक्षत्वव्यापकत्वान्नोक्तदोषः
॥ एतेनेति ॥ प्रत्युक्तमिति परेणान्वितं ॥ साध्यवदसमवेतस्येति ॥ प्रमेयत्वादेरिति शेषः ॥ साध्यवदवृत्तिपदार्थस्य यत्किंचि
त्संबंधेनाभावप्रवेशेऽव्यसत्तादित्यादावतिव्याप्तिः ॥ इव्यासमवेतस्य गुणत्वादेरपि संयोगादिसंबंधेनाभावस्य सत्त्व
व्यापकत्वादतः संबंधसाभान्येनैव साध्यवदवृत्तिपदार्थस्याभावोवाच्य इत्याशयेनाह ॥ सकलतत्त्वान्याप्रसिद्धिरि
ति ॥ तथा च इव्यपृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिरिति भावः तदभावोपि ॥ साध्यवदवृत्तिपदार्थस्याभावोपि ॥ तेनैव साध्यताव
च्छेदकसंबंधेनैव ॥ तथा च इव्यत्ववदसमवेतस्य समवायेनाभावोऽव्यादावेव सलभ इति नोक्तदोषः ॥ केवलान्वयित्वा
दिति ॥ तथा च सुतरां तस्य हेतुव्यापकत्वमिति भावः ॥ अतएव उक्तान्व्याप्तेरेव ॥ समवायेनेति ॥ साध्यवदवृत्तिवत्त
दवृत्तिनाभावश्च समवायेनेत्यपि नेत्यर्थः ॥ ननु हेतुनिरूपितसमवायेन साध्यवदवृत्तिवत्तादिकं वाच्यं ॥ तथा च प्रमे
यत्वसमवायाप्रसिद्धेरेव नोक्तातिव्याप्तिरत आह ॥ इदं न जातिमिति ॥ समवेतादीत्यादिना संयुक्तसंग्रहः ॥ नापी
ति ॥ साध्यवदवृत्तिवत्तदवृत्तिनाभावश्च साधनतावच्छेदकसंबंधेनेत्यपि नेत्यर्थः ॥ जात्यभाववति हेतुताघटकस्व
रूपसंबंधेनावर्तमानस्य इव्यगुणन्यतरत्वादेः तेन संबंधेनाभावस्य हेतुव्यापकत्वादक्ता व्याप्तिर्भवतीति ॥ एतद्वृत्ति
मिति ॥ एतद्वृत्तिना समवेतानां समवायेनाभावस्य केवलान्वयितया सुतरां गुणत्वव्यापकत्वादिति भावः ॥ इत्यत्रापि

रामः
९

ना एतद्वृत्तिगुणत्वादित्यस्य संग्रहः ॥ सविषयकमात्रस्येति ॥ तथा च घटभित्ताविषयकं निर्विषयकमेव ॥ तस्य विषय
तासंबंधेनाभावः प्रमेयत्वस्य व्यापक एवेति भावः ॥ ननु घटभित्ताविषयकस्य घटनिर्विकल्पकस्येव विषयतासंबंधेना
भावो न प्रमेयत्वव्यापको घटे व्यभिचारादित्यत आह ॥ घटनिर्विकल्पकेपीति ॥ इदमापाततः ॥ तद्यत्किंचिन्न तद्वृत्तिस्मरणस्य
वघटभित्ताविषयकत्वेन विषयतया तादृशस्मरणभावस्य हेतुव्यापकत्वात् ॥ तद्यत्किंचिन्न तद्वृत्तिस्वरूपत्वात्
द्वितीयरूपरसादिस्वरूपत्वे तद्वृत्तिदृश्यां तद्यत्किंचिन्न तद्वृत्तिस्वरूपतः प्रकारता
विरोधात्तादृशस्मृतौ धर्मांतरभानभावप्रपञ्चः ॥ घटोस्ति तद्यत्किंचिन्न तद्वृत्तिदृश्यां तद्यत्किंचिन्न तद्वृत्तिस्वरूपतः प्रकारता
धास्वीकारात् ॥ न च विशेष्यतया साध्यवदवृत्तिवत्ताद्युक्तो न कोपि दोषः घटभित्ताविशेष्यकस्य घटमात्रविशेष्यकज्ञानस्य
विशेष्यतासंबंधेनाभावस्य हेतुव्यापकत्वादिति वाच्यं ॥ यन्मात्रविशेष्यकज्ञानमप्रसिद्धतज्जदसाध्यकप्रमेयत्वादावति
व्याप्तितादवस्थ्यादिति भावः ॥ येन यनसंबंधेनेत्यत्र विशेषणताविशेष्यस्यापि निवेशात्ततएवातिप्रसंगादिभंगे संबंधा
ंतरप्रवेशोऽव्यय इत्याशयेनाह ॥ विशेषणताविशेषणवेति ॥ नन्वेवं व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः विशेषणतया धर्मादिमत्य
वर्तमानस्यायः पिंडत्वादेर्विशेषणतया च भावस्य ब्रह्मादिव्यापकत्वादित्यत आह ॥ सर्वत्रेति ॥ व्यभिचारिण्यति शेषः ॥ तत्र
द्यत्किंचिन्न तद्वृत्तिवत्तदयोगालकादिस्वरूपतदीयरूपादिस्वरूपत्वात्तस्य च विशेषणतया भावो ब्रह्मादिव्यापक एवेत्यत
॥ ननु तत्र द्यत्किंचिन्न तदयोगालकादिस्वरूपतदीयरूपादिस्वरूपत्वात्तस्य च विशेषणतया भावो ब्रह्मादिव्यापक एवेत्यत

जाग०
ए३

आह॥ तत्र दन्त्यान्पत्वं इति॥ ननु तत्र दन्त्यान्पत्वं तत्रायः पिंडादिस्वरूपमेवेत्युक्तं शेषतादवस्थ्यमत आह॥ तत्र कारकेति॥ त
नेव कित्वप्रकारकेत्यर्थः॥ तादृशमविषयत्वस्य साध्यवत्पिसत्वात्प्रमेति॥ तत्र॥ साध्यवद्वृत्तिवत्॥ नच साध्यवदन्पत्वं
एव तस्योक्त्यादेतावत्पर्यंतानुधावनमफलं॥ नैदस्याप्यप्यवृत्तिवत्सर्वत्र व्यभिचारिचारिणितस्योक्त्या संभवादिति भा
वः॥ साध्यवद्वृत्तितत्र द्यत्तित्वावच्छिन्नाभावकूटप्रवेशे गौरवादाह॥ तेनेव संबंधेनेति॥ तदवच्छिन्नत्वादि॥ विशेषणताविशे
षणैव साध्यवद्वृत्तिवत्तत्वावच्छिन्नसामान्याभाव इत्यर्थः॥ मिश्रमतमुपन्यस्यति॥ केचित्ति॥ न न्यवत्प्राप्तन॥ साध्यपदोक्त
रननः सत्पूर्वप्रक्षेपेण॥ ननु साध्यभिन्नस्य धूमादेः साधनसामानाधिकरण्याधिकरणत्वाद्ब्रह्मान्धूमादित्यादावव्या
प्तिः॥ प्रमेयवान्ब्रह्मेतित्यादौ साध्यभिन्नाप्रसिद्धश्चेत्यत आह॥ साध्यविरोधिनीति॥ असुरादिपदेन नो विरोधिबोधकता
याव्युत्पन्नत्वादिति भावः॥ ननु साध्यविरोधित्वं साध्याभावव्याप्यत्वं॥ तत्र केवलान्वयिन्यप्रसिद्धमत आह॥ साध्यासमा
नाधिकरण्यानीति॥ साध्यासमानाधिकरणानां असमानाधिकरणस्योक्तौ केवलान्वयिन्यव्याप्तितादवस्थ्यमतो बहु
ब्रह्माश्रित्यव्याचष्टे॥ तानीति॥ साध्यासमानाधिकरणानीत्यर्थः॥ ननु साध्यासमानाधिकरणस्य जलत्वादेः साधनसा
मानाधिकरणानधिकरणत्वाद्भवान्ब्रह्मेतित्यादावव्याप्तिरत आह॥ साध्यसामानाधिकरणभावोति॥ ब्रह्मसामाना
धिकरण्यगगनोभयत्वावच्छिन्नाभावस्य धूमसामानाधिकरणभावव्यापकत्वादुक्ताव्याप्तितादवस्थ्यमतः साधनसा
मानाधिकरणत्वावच्छिन्नाभावत्वेन व्यापकत्वमाविष्कृतुं सामान्यपदमुपातं॥ साध्यवतीति॥ साध्यतावच्छेदकविशि

रामः
२

एसाध्यवतीत्यर्थः॥ तेन विशिष्टसत्तासाध्यकजातिमत्त्वादौ नातिप्रसंगः॥ परंचा हेतुनिरूपितं च॥ हेतुमतीति॥ हेतुतावच्छे
दकविशिष्टत्वादि॥ तेन इयं विशिष्टसत्तादित्यादौ नाव्याप्तिः॥ तेनेव॥ हेतुतावच्छेदकसंबंधेनेव॥ साध्यतावच्छेदकसंबंधेन सा
ध्यवत्त्वप्रवेशस्य फलमाह॥ तेनेति॥ हेतुविति॥ नातिप्रसंग इति परेणान्वयः॥ समवायेन पृथिवीत्ववत्तिकाजिकेनावर्तमान
स्य प्रजयादेः कालिकेना हेतुमतिकालेः वृत्तित्वविरहान्नातिव्याप्तिः॥ अन्यथा प्रजयादेरपि पृथिवीत्ववन्महाकालादिवृत्तित्वा
त्पृथिवीत्ववद्वृत्तित्वमवृत्तिगगनादावेव तत्र हेत्वसामानाधिकरण्यसत्त्वादतिव्याप्तिस्पादेवतिभावः॥ पूर्वद्वयप्रविष्टहेतुता
वच्छेदकसंबंधावच्छिन्नवृत्तेः फलमाह॥ इयत्वादेश्चेति॥ इयत्ववत्त्वसमवेतस्य गुणत्वादेरेव हेत्वसमानाधिकरण्यविरहान्नाति
प्रसंगः॥ अन्यथा वृत्तिमन्मात्रेणैव इयत्ववत्तिमहाकाले वृत्त्या इयत्ववद्वृत्तित्वमवृत्तिगगनादावेव स्यात्तत्र सर्वं हेत्वसमाना
धिकरणमेवेत्यतिव्याप्तिरिति भावः॥ इयत्वेसाध्ये गुणत्वस्य विरुद्धतया साध्यसामानाधिकरण्यविवक्षयापिनिरासः संभव
तीत्यतस्तत्पर्यंतमनुसृतं॥ सत्वगुणत्वादावित्यपि क्वचित्पाठः॥ तत्र सत्ताया हेतुत्वे हेत्वसमानाधिकरण्यस्य साध्यासमानाधि
करणव्यापकत्वाभावो हेतुभिन्न एवानुसरणीयः॥ गुणत्वस्य हेतुताया तु तत्रैवायं सुमहं इत्याशयेन गुणत्वस्य पश्चादुक्तिः
॥ हेतुतावच्छेदकसंबंधेने हेतुमत्त्वात्तेः फलमाह॥ नवासंयोगेनेति॥ स्पंदत्वादेरिति॥ वृत्तावपीति परेणान्वयः॥ तथाचैव
ब्रह्मान्तत्पर्वतरूपादित्यत्र ब्रह्मदसमवेतस्य कालपरिमाणदेः कालिकसंबंधेन पर्वतीयरूपवत्तिकाजिकेसमवेतत्वेपि
हेतुताघटिकसमवायसंबंधेन तादृशरूपवत्तिपर्वतादावसमवेतत्वात्ताव्याप्तिरिति भावः॥ कालस्यापि संयोगेन ब्रह्मत्वा

हि

जाग.
९४

साध्यवदसमवेतत्वं न कालपरिमाणस्यातः स्पष्टत्वमनुसृतं ॥ केचित्तु ॥ महाकालस्य कालिकसंबंधेन रूपाद्यधिकरणत्वे मा
नाभावः ॥ इहानीतदानीमित्यादिप्रत्ययेन कालोपाधीनामेव तथात्वावगाहनादिति मतेष्वप्याप्तिसंपत्तये स्पष्टत्वपर्यंतमित्य
प्याहुः ॥ तेनेवेत्यस्य प्रयोजनमाह ॥ समवायेनेति ॥ तदधिकरण इति ॥ वृत्तिव्याप्यरूपविशेषादधिकरणे पर्वतादावित्यर्थः
॥ तद्विस्मयमिति ॥ एतद्रूपमिदं गुणत्वादित्यत्रातिव्याप्तिः ॥ गुणत्ववदसमवेतत्वं स्पष्टं तद्रूपमिदं समवेतत्वाप्यपकत्वात् ॥ एवं
वाच्यत्वसाध्यकेतादात्म्येन विषयितया वाज्ञानादिहेताव्याप्तिः ॥ वाच्यत्वात्मात्मकत्वस्य वाच्यविषयत्वादेव्याप्तिसिद्धेः ॥ ननु
साध्यहेतोश्च सामानाधिकरण्यविशेषणताविशेषणप्रवेशपमतोनकोपि दोष इति वाच्यं ॥ तस्य व्याप्तिग्रहोपाये स्वयमेव व
क्ष्यमाणत्वादिति भावः ॥ यथाश्रुतमिति ॥ अन्यथा साध्यवदवृत्तित्वस्यैव लक्षणघटकतया साध्यानाधिकरणवृत्तित्वमादाय दो
षप्रदर्शनस्यासंगत्यापत्तेरिति भावः ॥ प्रतियोग्यनधिकरणहेतुमन्निष्ठत्वरूपस्य प्रतियोगिविशिष्टत्वं निर्वहन्ति हेतुमद्वृ
त्तित्वाकत्वरूपस्य वा व्याप्यवृत्तित्वस्य प्रवेशवक्ष्यमाणत्वातिव्याप्त्यसंगतेराह ॥ प्रतियोगीति ॥ तथासतीति ॥ नास्तीत्यनुगतप्र
तीतेरनुगताधिकरणव्यक्तिनिरसंभवादेवातिरिक्तोऽभावः सिध्यतिसोपि चेदधिकरणभेदाद्विस्तृतादधिकरणव्यक्ति
निरेवाभावव्यवहारोऽस्त्विति कृतमतिरिक्ताभावेनेति भावः ॥ ननु प्रतियोगिसामानाधिकरण्यतदसामानाधिकरण्यव्याप्य
वृत्तित्वाव्याप्यवृत्तित्वलक्षणविरुद्धधर्माध्यासावप्रत्ययगुणवृत्तिसंयोगाभावयोर्निर्दोशत्वे त आह ॥ संयोगेति ॥ द्रव्यनिष्ठेति ॥
प्रतियोगित्वं वैशिष्ट्यव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नं ग्राह्यं ॥ अतो न क्त्वाद्यवच्छिन्नाभावमादाय गुणेऽपि संयोगाभावस्याव्याप्य

रामः
३

वृत्तित्वं ॥ एवमुत्तरत्रापि बोध्यं ॥ अविरोधादिति ॥ संयोगाधिकरणद्रव्यवृत्तित्वतदनधिकरणगुणवृत्तित्वयोर्गगनाद्यभावे स
त्वादिति भावः ॥ ननु स्वसामानाधिकरण्यताभावप्रतियोगित्वतत्सामान्याभावादिलक्षणविरुद्धधर्म एव निर्दोश इत्य
त आह ॥ सामान्यत इति ॥ न तथात्वव्यतिरेक इत्यन्वयः ॥ तथापीव्याप्यवृत्तित्वसामान्याभावः प्रतियोगिसामानाधिकर
ण्यसामान्याभावः संयोगाभावेनास्यैव को भेदकस्यादिति ॥ इदं च सामानाधिकरण्यस्य व्याप्यवृत्तित्वमनुसृत्य ॥ अन्यथा प्र
तियोगिसामानाधिकरण्यतत्सामान्याभावयोर्द्रव्यगुणात्मकावच्छेदकभेदेन संयोगसामान्याभावे वृत्तावपि क्षत्पभावादि
ति ध्येयं ॥ साध्यवानिति ॥ साधनवन्निष्ठान्योन्याभावाप्रतियोगीति प्रकृतं साध्यवतीति ॥ समस्य मानपदार्थ एवान्वयस्यो
त्सर्गिकत्वादिति भावः ॥ सचेति ॥ तथा च साधनवन्निष्ठान्योन्याभावाप्रतियोगिसाध्यवत्तयाधिकरणं तत्त्वं वाक्यार्थः ॥
अधिकरणत्वं च संबंधित्वं ॥ अतस्तादात्म्येन गगनादिहेतौ नाव्याप्तिः ॥ यस्यासाध्यवान्साधनवन्निष्ठान्योन्याभावाप्रतियो
गीत्येव मन्वयेपिनक्षतिः ॥ साधनसामानाधिकरण्यरूपस्यैव यत्पदार्थसंबंधस्य साध्येऽनुप्रवेशादित्याशयेनाह ॥ साध्य
साधनयोरपीति ॥ सामानाधिकरण्यमेवेति ॥ संबंध इत्यनुषज्यते ॥ सिद्धिकर्मत्वादिरूपस्य साध्यत्वादेव्याप्त्यनिरूपितत्वा
दन्यथा व्याचष्टे ॥ साध्यत्वेति ॥ यत्तस्यामिति ॥ तथा च यद्वन्निष्ठान्योन्याभावाप्रतियोगीयं दांस्तेन समतस्य सामानाधिक
रण्यव्याप्तिरिति फलितं ॥ प्रतियोगितावच्छेदकमिति ॥ भावप्रधानो निर्देशः प्रतियोगितावच्छेदकत्वमित्येव वा पाठः ॥ तेन वृत्ति
त्वावच्छिन्नस्य वृत्तिमात्रस्यैव धूमसमानाधिकरणतद्वह्निमत्त्वावच्छिन्ने भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वेपिनक्षतिः ॥ तादृशप्रति

जा ग०

८५

योगिता वच्छेदकत्वस्य वहित्वेना न वच्छेदादिति ध्येयं॥ ननु तत्र द्वहि मत्वा वच्छिन्नने दस्ये वप्रतियोगिता वच्छेदकत्वं वहित्वा वच्छि
न्नं वाच्यमित्यव्याप्तिरेवेत्यत आह॥ नवेति॥ वहित्वा वच्छिन्नो वहि र्यावान् वहिस्तथा च या वद्विनिष्ठमेवाभावस्य प्रतियोगिता
वच्छेदकत्वं वहित्वा वच्छिन्नमित्येक वहि निष्ठस्य प्रतियोगिता वच्छेदकत्वस्य वहित्वा वच्छेदकत्वविरहा न्न व्याप्तिरतस्तत्रैव युक्ति
माह॥ धूमवान्वह्निमान्नेत्यप्रतीतेरिति॥ केचित्तु॥ यदूपविशिष्टता दृश प्रतियोगिता वच्छेदकत्वपर्याप्त्यधिकरणं तदन्यस्या
वच्छिन्नसामानाधिकरण्यविवक्षितमित्यप्याहुः॥ ननु सामान्या वा वासत्वेऽपि लक्षणस्य को दोष इत्यत आह॥ एवेति॥ वहि
मज्जेदास्तत्र द्वहि मत्वा वच्छिन्ननेदाः॥ एकाधिकरेति॥ अन्यथा वहि मत्पि वहि मानेति प्रतीत्यापत्तेरिति भावः॥ तदधिकर
णवृत्तित्वरूपस्य वैयधिकरणस्य प्रवेशे प्रमेयत्वादे वैयधिकरण्या प्रसिद्धेरिति मूला संगतिर्गगनादावेव तत्प्रसिद्धे
तो व्यावृत्ते॥ वैयधिकरणमिति॥ ननु साधनं वैयधिकरणं न अधिकरणत्वं प्रवेशे नैव सामंजस्ये समानाधिकरणपदं व्यर्थ
मत आह॥ तत्रेति॥ साधनसमानाधिकरणेका वपिकेवलान्वयिनि साधनं वैयधिकरण्या प्रसिद्धेरेव साधनस्यापि स्वसमा
नाधिकरणया वद्वर्मा तर्गतत्वादतो दूषणांतरमाह॥ अतिप्रसजकचेति॥ पृथिवीत्वस्य अव्यक्तानधिकरणवृत्तित्वानधिक
रणत्वादिति भावः॥ अत इति॥ तथा च द्रव्यत्वादिसमानाधिकरणं नूत जलत्वाद्यनधिकरणवृत्तित्वस्य पृथिवीत्वे सत्त्वान्नाति
व्याप्तिरिति भावः॥ अत्र च येन येन संबंधेन यो यः साधनसमानाधिकरणे तेन तेन संबंधेनैव तत्तदनधिकरणे साध्यता वच्छे
दकसंबंधेनैव वृत्ति मत्वं ता दृश वैयधिकरणं तार्यो ग्राह्यः॥ तेन साधनसमानाधिकरणस्यायः पिंडात्वादेः संबंधसामान्ये

रामः
४

नानधिकरणे गगनादो धूमादेरवृत्तित्वेऽपि धूमवान्वह्नेरित्यादौ नातिव्याप्तिः॥ न वा ज्ञानवा नात्मत्वादित्यादौ साधनसमाना
धिकरण्यात्मत्वादेरनधिकरणे कालिकसंबंधेन साध्यस्य ज्ञानादेरवृत्तावव्याप्तिः॥ धूमादेरिति॥ समवायेन साध्यता मभिप्रे
त्य॥ संयोगेन तत्तात्वे द्रव्यत्वानधिकरणं संयुक्तत्वा प्रसिद्ध्या द्रव्यत्वमादायातिव्याप्त्यसंभवादिति ध्येयं॥ न च समवायेन धू
मस्य साध्यतायां वृत्त्यादिहेतोर्विरुद्धत्वात्साध्यसामानाधिकरण्या प्रसिद्धेरेव नातिव्याप्तिरतो व्यावृत्ते पादान्मुफलमिति
वाच्यं॥ तथापि संयोगेन धूमस्य साध्यतायामपि स्वसमानाधिकरणस्य वृत्त्यादेः साधनाधिकरणवृत्तेरनधिकरणे जला
हेता दृश संयुक्तत्वप्रसिद्ध्यातिव्याप्तिरतो व्यावृत्तिः॥ द्रव्यत्वादेरिति॥ तथा च द्रव्यं पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिरिति भावः॥ न
नु तदनधिकरणमात्रवृत्तित्वमेव वैयधिकरणं वाच्यं॥ तथा च द्रव्यत्वस्य घटत्वाद्यनधिकरणमात्रवृत्तित्वाभावान्नातिव्याप्ति
रव आह॥ तदनधिकरणेति॥ तथा च मात्रपदं प्रवेशेऽपि रूपवान्पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिरिति भावः॥ तादृशेति॥ साधन
समानाधिकरणया वद्वर्मेत्यर्थः बोध्यं मूलस्य साध्या तभागेन रूपवान्पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिमुद्धरति॥ न हीति॥
धूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिरित्यति॥ धूमत्वादिकंचेति॥ न च वच्छेदकत्वं मात्रनस्वरूपसंबंधविशेषः॥ मानाभावात्तु
रूपमेतदभावेन प्रमेयधूमत्वादिना साध्यतायां व्यभिचारिण्यतिव्याप्तेः॥ नाप्यन्यूनवृत्तित्वं॥ प्रमेयवान्धूमादित्यादा
वव्याप्तेः पूर्वतत्ताद्यनधिकरणमात्रवृत्तिवान्यूनवृत्तित्वात्प्रमेयत्वस्येत्यत आह॥ तद्वच्छेदकत्वमिति॥ तदनतिरिक्तेति॥
ता दृश धर्मानधिकरणमात्रवृत्तित्वशून्यावृत्तित्वमित्यर्थः॥ ता दृश वृत्तिता शून्यवृत्तित्वं साध्यता वच्छेदकता घटकसंबंधेन ग्रा

त्रित्वं साध्य

जा ग०
७६

र

ह्यं॥ तेन वह्निसमानाधिकरणयः पिंडत्वाद्यनधिकरणमात्रवृत्तित्वशून्येऽपिऽपिंडीयवत्त्वाद्येधूमत्वादेः कालिकसंबन्धेन
ह्यं॥ वृत्तिर्न तादृशवच्छेदकत्वहानिः॥ तद्वेति॥ तदपीत्यर्थः॥ तत्तुल्येति॥ तदनधिकरणमात्रवृत्तिताशून्यत्वार्थः॥ तेनाधर्मपटत्र
वेशेनानातिव्याप्तिरिति॥ तादृशवृत्तिताशून्योपःसत्तादिरूपो धर्मस्तद्वृत्तितामादायैव प्रत्यक्षस्यावच्छेदकत्वसंभवादित्याशयः
॥ ननु गगनादेरपि कालिकादि संबंधेन वृत्तिमत्त्वा दुक्तदोषतादवस्थ्या॥ संबंधसामान्येनेव तेषामवृत्तित्वोपगमात्॥ वस्तुतः साध्य
तावच्छेदकसंबन्धेन संबंधित्वरूपमेवात्र धर्मत्ववाच्यं॥ अन्यथा तादात्म्येन गगनसाध्यकशब्दवत्त्वादावव्याप्तापत्तेः॥ साधनस
मानाधिकरणप्रत्यक्षाद्यनधिकरणमात्रवृत्तिताशून्ये वृत्तिमतिघटादौ गगनत्वस्यावृत्तित्वात्॥ तथा च गगनादेः कालिकतादा
त्म्यादिसंबन्धेन धर्मत्वेपि समवायसंबन्धेन तथा च विरहाप्रत्यक्षाद्यनधिकरणमात्रसंयुक्तत्वशून्ये गृहवृत्तिदंडादौ वर्तमा
नतथा प्रत्यक्षस्य निरुक्तावच्छेदकत्वाभावात्॥ गुणत्वाद्यनधिकरणमात्रसंयुक्तताशून्यस्य संयोगेन वृत्तिमतो प्रसिद्धासा
धनसामानाधिकरणगुणत्वादिकमुपादायतद्वारणा संभवात्॥ तथापि तादृशधर्मानधिकरणमात्रवृत्तिताशून्यत्वनिरू
क्तवृत्तिमत्वोभयाभाववत्त्वाश्रयसामान्यकत्वं विवक्षितमित्यदोषः॥ प्रत्यक्षावच्छेदेनैव गुणत्वानधिकरणमात्रसंयुक्तता
शून्यत्वसंयुक्तत्वोभयाभाववत्त्वेन प्रत्यक्षस्य निरुक्तावच्छेदकत्वादिति भावः॥ ननु साधनसमानाधिकरणगुणत्वाद्यनधिक
रणमात्रवृत्तिताशून्ये सत्त्वाद्ये प्रत्यक्षसत्त्वोभयत्वादेः साध्यतावच्छेदकस्य वृत्तित्वात् प्रत्यक्षसत्त्वोभयवान्जातेरित्याशयवति

रामः
५

व्याप्तिरत आह॥ वस्तुतस्तिति॥ तादृशेति॥ साधनसमानाधिकरणधर्माधिकरणावृत्तित्वार्थः॥ पूर्वकल्पे विनिष्ठाभावघट
कतया सार्थकत्वेऽप्यत्र कल्पे तादृशधर्मानधिकरणवृत्तित्वाशयप्रवेशे वैयर्थ्यात्॥ नचैवंप्रमेयत्वादेरित्यग्निममूलासंग
तिः प्रमेयत्वाद्यधिकरणवृत्तित्वरूपस्य तद्वैयधिकरणस्य गगनादौ प्रसिद्धेरिति वाच्यं॥ तद्वैयर्थ्यवैयधिकरणवच्छेदका
प्रसिद्धिपरत्वादिति भावः॥ अत्र स्वावच्छिन्नाधिकरणत्वसाध्यताघटकसंबन्धेन ग्राह्यं॥ तेन समवायावच्छिन्नवृत्तिधिकरणता
याः साधनसमानाधिकरणपर्वतत्वाद्यनधिकरणमात्रवृत्तित्वेपि न वह्निसमानाधिकरणमात्रवृत्तित्वादावव्याप्तिः स्वस्वरूपसंबन्धात्मकस्य
धिकरणत्वस्याधिकरणभेदादौ पगमे साध्यताघटकसंबन्धेन स्वावच्छिन्नाधिकरणत्वसामान्यनिवेशनीयं॥ तेन मतानस
निष्ठाया वह्नित्वावच्छिन्नाधिकरणताव्यक्तेः पर्वतत्वाद्यनधिकरणमात्रवृत्तित्वेपि नोक्तदोषः॥ नचैवंप्रमेयत्वमाहाकालत्वादित्
त्याशयव्याप्तिः कालिकसंबन्धेन साध्यतायां महान्यत्वविशिष्टघटत्वादेः कथंचिदवच्छेदकत्वसंभवेऽपि महाकालनिरूपित
विशेषणतया साध्यतायां कुत्राप्यवच्छेदकत्वाप्रसिद्धेरिति वाच्यं॥ तादृशधर्मानधिकरणमात्रवृत्त्यधिकरणत्वसामान्य
मिन्नयत्साध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नप्रकृतसाध्याधिकरणत्वे तत्सामानाधिकरणव्याप्तिरिति वक्तुं नार्थतात्पर्यादिति
ध्येयं॥ ननु गुणत्वाद्यनधिकरणमात्रवृत्तिताशून्ये सत्त्वाद्ये प्रत्यक्षसत्त्वोभयत्वादेः साध्यतावच्छेदकत्वघटकपर्याप्तिसंबन्धे
नावृत्तेस्तस्याप्यवच्छेदकत्वमक्षतमेवैत्यत आह॥ गुणान्यत्वेति॥ नन्वित्यादिव्यतिरेकित्वेनेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वं॥ तच्च
साधनाधिकरणवृत्तिताघटकसंबन्धेन ग्राह्यं॥ तेन गगनाभावसंयोगाभावादेर्मुदासंगाननुयावदमोक्तावपितत्समुदाया

जाग०
१८

प्रतियोगिता दयं वैशिष्ट्यव्याप्त्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नग्राह्यमित्येतावन्मूलसंज्ञासंतयाप्यार्थे धनत्वादिरूपेणोपाधित्व
व्यवहारसमर्थयितुमवच्छेदकपयंतानुसरणं॥ सत्यनवस्थाननियमइत्यत्रानौपाधिकत्वरूपनियमस्य प्रकृतसाधयत्वा
भावादात्माश्रयासंभवादाह॥ अनवस्थामिति॥ एकेति॥ तत्र दभाववत्त्वानवच्छेदकीभूततत्रदेशकालानवच्छिन्नयत्रतदभावा
धिकरणवृत्तित्वंतत्त्वमर्थः॥ तेन गोस्वाद्यभावस्य व्याप्यवृत्तेर्देशानवच्छिन्नवृत्तिकत्वेपिनतत्प्रतियोगितायामव्याप्तिः॥ तद
नवच्छेदकत्वं चेहअवच्छेदकतासंबंधेन तदभाववत्त्वमिति न कश्चिदोषः॥ तेनेति॥ संयोगाद्यभावस्यैकदेशावच्छेदेन घटादि
प्रागभावस्यैककाजावच्छेदेन प्रतियोगितासादृशभावादिति भावः॥ अभावविरोधित्वनाभावविरहव्याप्यत्वं येनानवस्था
स्यात्॥ किंत्वभाववदवृत्तित्वमेव तथावाच्यमित्याशयेन स्वयंभेदप्रतियोगिनितदव्याप्तिमुद्धतुमाह॥ अत्रेति॥ यथाश्रुतेतु
मूलानिप्रेतस्य नियमघटितप्रतियोगित्वस्याव्याप्तेरुक्तग्रंथेनानुधारतद्विरोधश्चित्तनीयः॥ वक्तव्येति॥ अन्यथात्यंताभा
वप्रतियोगिन्यप्यव्याप्तिसंभवेन्योन्याभावमात्रप्रतियोगिन्यव्याप्तिमिधानंमूलकतोविरुद्धमिति भावः॥ इत्थं संबंधवि
शेषनिवेशोऽतद्वति॥ समवायेन सत्त्वाभाववति॥ तादृशेति॥ प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन यत्प्रतियोगिसंबंधितदवृत्त्य
भावकत्वमित्यर्थः॥ अत्रावृत्तित्वं तादृशप्रतियोगिमत्ताबुद्धिविरोधिताघटकसंबंधेन ग्राह्यं॥ तेन सत्त्ववति महाकालादौ
तद्विरहस्य कालिकादिसंबंधेन वृत्तावपि नाव्याप्तिः॥ न चैव सत्तारूपस्य सदस्यत्वाभावस्य प्रतियोगिन्यव्याप्तिः सदस्यत्वव
तिजात्यादौ तद्विरोधिताघटकेन समवायेन वृत्तेरप्रसिद्धेति वाच्यं॥ स्वसंबन्धाधिकरणावृत्त्यभावाधिकरणतासामान्यक

शमः
७

त्वस्योक्तत्वात्॥ अभावमात्रस्यैवभावमिन्नत्वोपगमाद्वैशिकस्वरूपसंबंधेनावृत्तित्वं वाच्यमितितुभ्रमः॥ गगनाभावस्य कालिक
संबंधेन योविरहस्तदभावप्रतियोगिन्यव्याप्तेः तादृशविरहाभावस्य गगनाभावात्मकस्य तादृशविरहात्मकप्रतियोगिमति
नित्यव्याप्तौ स्वरूपसंबंधेन वृत्तेरिति ध्येयं॥ व्यधिकरणेति॥ संयोगेन रूपाद्यभावस्य जेसंयोगेन रूपादिसंबन्धाधिकरणा
प्रसिद्धेति भावः॥ सिद्धं तेति॥ यत्प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधसामान्ये यदीयत्वपदभावाधिकरणभूतयत्किंचिद्यत्तनु
योगिकत्वेन याभावस्तेन संबंधेन तस्य तदभावप्रतियोगित्वमिति क्रमेणेत्यर्थः॥ तत्परिहारइति॥ संयोगसामान्यएव
रूपीयत्वतादृशरूपाभावाधिकरणानुयोगिकत्वेन याभावसत्त्वाद्यधिकरणसंबंधेनाभावस्य प्रतियोगितायां नाव्या
प्तिरित्यर्थः॥ यथाश्रुतेघटत्वादेरपि द्रव्यत्वाद्यभावप्रतियोगित्वापत्तिः स्वीयपदभावाधिकरणानुयोगिकत्वेत्युक्तौ च स्वप्रति
योगिकत्वपर्यवसायिनः स्वीयत्वस्य विनातिरिक्तस्वप्रतियोगितादुर्वचत्वमित्यादिदोषसंभवान्निर्दोषत्वासंभवादाह॥ अ
पीति॥ नचेति॥ वाच्यमिति परेणान्वयघटादिभेदस्य प्रतियोगिन्यव्याप्तिः तस्य भेदविरहत्वाभावात्॥ एवं तत्प्रतियोगिता
वच्छेदके घटत्वादावपि व्याप्तिः तस्य घटादिभेदविरहस्वरूपत्वादित्यर्थः॥ ननु प्रकृतानौपाधिकत्वरूपव्याप्तिनिविष्टस्यैव प्र
तियोगित्वस्य निर्वचनादन्योन्याभावप्रतियोगिन्यव्याप्तादिकं न क्षतिकरं॥ साध्यवृत्तिष्ठात्यंताभावविरहान्यत्वे सति साधुन
वृत्तिष्ठात्यंताभावविरहात्मकस्योपाधेर्यत्र विरहस्तत्रैवानौपाधिकत्वव्याप्तेः पर्यवसानादित्यत आह॥ प्रकृतेति॥ लक्षणे॥
मूलोक्तोपाधिवक्षणे॥ वैयर्थ्यमिति॥ साध्यवृत्तिष्ठोयोभाक्त्वविरहान्यत्वेनैव धूमवान्वहेरित्यादावार्थे धनादेरुपाधितया

जा ग०
९९

व्याप्तिजनकत्वमिति व्याप्तिव्युदासतिभावः॥ ननु आर्द्धधनादेर्धूमसमानाधिकरणस्वध्वंसादिविरहस्वरूपतया तदन्यत्वाभावा
दनुपाधित्वस्यादतो धूमसमागभाववारकतयेवात्यंतपदसार्थकस्यादत आह॥ सर्वत्रेति॥ नित्यस्येति॥ व्यभिचारस्य नान्यत्वं
स्वरूपस्यापि पिंडभेदादेरित्यर्थः॥ नित्यस्यापि साध्यवन्निष्ठस्य स्वीयविक्षिप्तभावादेर्विरहस्वरूपतया अनुपाधित्वापत्तिरतो
अवच्छेदकत्वत्रयेश्चोभेयजन्यस्याप्यार्द्धधनादेस्तत्साधारणरूपेणैवाधित्वसंभवतीत्याह॥ नित्यसाधारणेति॥ तथाच साध्य
वन्निष्ठाभावविरहत्वा नवच्छेदकीभूतसाधनवन्निष्ठाभावविरहत्वावच्छेदकधर्मवत्त्वमेवोपाधित्वमिति तत्रायः पिंडभेदादेर्धूमन्य
तरत्वादिनार्द्धधनस्याप्युपाधित्वसुवचमिति भावः॥ इतरथेति॥ यद्यप्येवमप्युपाधिव्यवहारस्तदुपावच्छिन्नप्रतियोगित्वस्य लक्ष्य
त्वइत्यर्थः॥ नेदेति॥ तथाचायः पिंडभेदत्वादेः साध्यवन्निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वात्तदुपाधिव्यवहारेण स्यादतो
त्यंतपदमुपाधिजनके सार्थकस्यादिति भावः॥ प्राचस्तु॥ इतरथा॥ भेदसाधारणप्रतियोगितामात्रस्य लक्ष्यत्वे॥ तथाचायः पिंडभे
दत्वादेः साध्यवन्निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वात्तदुपाधिव्यवहारेण स्यादतस्तत्संग्रहार्थं भेदप्रतियोगितावारक
मत्यंतपदसार्थकमित्याहुः॥ तच्चिंत्यं॥ अयः पिंडभेदत्वादिरूपेणोपाधित्वाभावेपि व्यभिचारनिरूपकाधिकरणीभूतायः पिंड
भिन्नत्वरूपेणैवार्द्धधनादेरयः पिंडभेदादेश्चोपाधित्वसंभवात्॥ नहि धूमवत्पयः पिंडभेदत्वावच्छिन्नस्य भेदसत्त्वेप्ययः पिंडभिन्न
त्वावच्छिन्नस्य भेदसंभवः धूमवन्मात्रस्यैवायः पिंडभिन्नत्वात्॥ नच घटाभावान्योवाच्यत्वादित्यादौ व्यभिचारस्यानस्य घटाभा
वस्य यदन्यत्वं तदवच्छिन्नभेदोपि घटाभावान्यत्वस्य साध्यस्य समानाधिकरणत्वाद्दृशभेदस्य च घटाभावस्वरूपत्वादतस्तत्रे

रामः
८

व्यभिचारस्थानान्यत्वप्रकारेणोपाधित्वा संभव इति वाच्यं॥ घटाभावत्वस्यैव घटाभावान्यत्वावच्छिन्नभेदस्वरूपत्वात्तस्य च घ
टाभावान्यत्वरूपसाध्या समानाधिकरणत्वात्॥ अन्यथा घटाभावस्य तत्वात्ते निर्घटेन तलादावप्ययदेशेन घटाभावान्यइति
प्रतीतिप्रसंगादिति ध्येयं॥ तज्ज्ञानेति॥ अभावज्ञानविरोधित्वा न प्रकारार्थकत्वादित्यर्थः॥ भेदप्रतियोगित्वव्याप्तिमुद्गरति॥ प्रति
बध्नातिहीति॥ कारणभूताभावप्रतियोगित्वलक्षणप्रतिबंधकत्वस्य प्रतियोगिताघटितत्वेनात्माश्रयापत्तेराह॥ प्रतिबंधकत्वे
ति॥ तथाच तत्रेदभावगोचरज्ञानेन सहैककालावच्छेदेनैकत्रावर्तमानस्य ज्ञानस्य तेन संबंधेन प्रकारत्वं तत्संबंधावच्छिन्नतत्र
दभावप्रतियोगित्वमिति समुद्दिता र्थः॥ यत्र वस्तुविशेषतदभावयोरेकैव पुंसादेवेदं तत्राभावज्ञानेन सहैकत्रावर्तमान
स्य प्रतियोगिज्ञानस्याप्रसिध्याः व्याप्तिरत उक्तं एककालावच्छेदेनेति॥ प्रतियोगिज्ञानमात्रस्यैव परमेश्वरीयाभावज्ञानेन सहै
ककालावच्छेदेन वर्तमानत्वादसंभवः स्यादत उक्तं एकत्रेति॥ ननु भेदबुद्धौ प्रतियोगितावच्छेदकवत्ताज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वात्
दवच्छेदकेति व्याप्तिः॥ एवं ब्रूयादित्याप्यवज्ञानस्य ब्रूयाद्यभावबुद्धिविरोधित्वात्तद्विषयेपीत्यत आह॥ अभावपदस्येति॥ घट
दिभेदश्च न घटत्वादेरभावइति नातिप्रसंगइति भावः॥ प्रतियोगितामात्रस्य लक्ष्यत्वेप्यत्यंतपदं न देयमेव संसर्गविशेषस्य निवे
शधोव्येतत एव भेदप्रतियोगितावारणादित्याशयेनाह॥ वस्तुतस्तिति॥ एकसंबंधेति॥ तथाच साध्यवन्निष्ठात्पताभावप्रतियोगि
तासामान्यानवच्छेदकत्वघटितोपाधिर्धूमवान्वहेरित्यादिव्यभिचारिण्यपि दुर्घटः तत्रायः पिंडभेदत्वादेरपि धूमवन्निष्ठसंयो
गसंबंधावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वात्॥ नच भेदत्वस्यैव लघोः संयोगादिसंबंधावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वा

जा ग० १०० दयः पिंडनेदत्वस्य गुरोरनवच्छेदकत्वमेवेति वाच्यं॥ अयोगोलकरूपितस्वरूपसंबंधेनायः पिंडनेदत्वावच्छिन्नात्पंताभावः
 स्पृधूमवत्प्रवृत्तिर्वाच्यत्वात्॥ नहि तादृशसंबंधावच्छिन्नाभावस्यापि प्रतियोगितावच्छेदकनेदत्वमात्रं शक्यते वक्तुं तादृशसंबंधे
 ननेदत्वावच्छिन्नस्यायः पिंडे सत्त्वात्तत्र तादृशसंबंधेनायः पिंडनेदाभावस्यानुपपत्तिरिति भावः॥ तत्संबंधावच्छिन्नैति॥ अन्यथा व
 हिमान्धूमादित्यादौ समवायेन साध्यव्यापकस्य व्युत्पादेः संयोगेन साधनाव्यापकत्वात्तस्योपाधितापत्तेरिति भावः॥ तत्॥ उपाधि
 त्वे॥ सदा तनसंसर्गाभावत्वरूपस्यात्पंताभावत्वस्य सदा तनत्वाद्वा॥ तंताभावं निवेशयतामपित्याप्येव निष्प्रयोजनत्वादित्या
 शयेनाह॥ संसर्गाभावत्वमित्यादि॥ प्रतियोगितयोरेकसंबंधावच्छिन्नत्वलाभार्थमेवात्पंतपदं मौलमिति तु वस्तुगतिः॥ सचेति॥
 अस्वरसंश्लेषार्थः॥ मानाभावादित्यादिभिः पंचम्यते रन्वयः॥ व्यधिकरेणेति॥ अभावज्ञानासमानकालीनां प्रतियोगिप्रत्वप्रमाणा
 दापैव समानाधिकरणसंबंधावच्छिन्नाभावस्य लक्षणसमन्वयाद्यधिकरणेऽप्युक्तं॥ ननु तत्र तसंबंधावच्छिन्नस्वाभावज्ञानेन सह
 एककालावच्छेदेनैकत्रावर्तमानज्ञानविषयत्वमात्रं विवक्षितं॥ तत्र स्वभावज्ञानासमानकालीनां यथा कथं चित्प्रतियोग्युपस्थि
 तिमादापैव व्यधिकरणसंबंधावच्छिन्नाभावप्रतियोगिन्यपि स्यात्पंतात्पत आह॥ स्वाभावेति॥ विशिष्टधीजनकत्वादिगर्भस्य संब
 धत्वस्य प्रवेशे गौरवादाह॥ स्वाभावज्ञानेति॥ ननु कनिरुक्तावेतयो रप्रवेशादौ रवं न क्षतिकरं॥ अन्यथा घटत्वापेक्षया गुरुत्वे
 न कंबुग्रीवादिप्रत्वमपि लक्षणं न स्यादत आह॥ स्वाभावेत्यादाविति॥ अभावेत्यादां शब्दस्यार्थः॥ यत्तु लाघवात्तदेव तर्हि प्रतियोगित्व
 मस्तु इत्यतस्तत्रापि दूषणमाह॥ स्वाभावेत्यादाविति॥ तत्रुल्लं॥ तथा सत्पुरुषो दोषेणैव मूलोक्तलक्षणस्य निरस्तत्वे अभावत्वप्र

रामः
५

तिबंधकत्वयोश्चेत्यादिना अग्रे पुनस्तत्र दोषोक्तावनस्य संदर्भविरोधापत्तेः॥ तथात्वं॥ ननु उक्तनिरुक्तावशांतरे स्वरूपसंबंध
 रूपप्रतियोगित्वस्यानिवेशात्स्वाभावेत्यादावित्यादिपदमसंगतमत आह॥ अभावत्वेति॥ यद्यभावत्वं न जावत्वावच्छिन्नप्रतियोगि
 ताकोनेदः॥ किंतु भावाभावसाधारणः स्वरूपसंबंधविशेषस्तदाप्याह॥ प्रतिबंधकत्वेति॥ एकदेकत्रवर्तमानत्वत्वावच्छिन्नप्रतियो
 गिताकाभावरूपस्य प्रतिबंधकत्वस्य घटकीभूतप्रतियोगितायाः स्वरूपसंबंधताधो व्येसर्वत्रैव तादृशप्रतियोगित्वोचित्यादि
 ति भावः॥ ननु स्वीयतया व्यवक्रियमाणतत्र दभाव कत्वमेव तत्र दभाव प्रतियोगित्वं वाच्यमतस्तत्र प्रतिबंधकत्वाद्यप्रवेशान्नो
 क्तदोष इत्यत आह॥ तथा विधेति॥ स्वीयत्वस्य स्वप्रतियोगितानतिरेकात्तत्रापि प्रतियोगित्वानुयोगित्वघटितत्वेन तदोषता
 दवस्थामिति भावः॥ यदभिन्नसाध्यस्यैतत्त्वमित्यनेनापि साध्यस्यैवोपग्रहे व्यधिकरणत्वादिपुरुषोक्तदोषतादवस्थामतो
 अन्यथा व्याचष्टे॥ यत्प्रमानेति॥ यस्य साध्यं यत्साध्यमिति व्युत्पत्त्या तथार्थलाभादिति भावः॥ नोक्तदोषः॥ सोपाधिरपि तथार्थ
 दिति मूलोक्तदोषोनेत्यर्थः॥ प्रतियोगित्वयोः साधनवन्निष्ठाभावावस्य साध्यवन्निष्ठाभावस्य च प्रतियोगित्वयोरित्यर्थः॥ एकेति॥
 रूपं गुणत्वादित्यत्रातिव्याप्तिः साधनवन्निष्ठाभावीयसंयोगसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वात्साधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वं यद्यत्संब
 धावच्छिन्नसाध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वमपि तत्र तसंबंधावच्छिन्नग्राह्यमित्युक्तोचाननुगमो गौरवं चेत्पत आह॥ विशेषणते
 ति॥ विशेषेति॥ कालिकादिव्यावृत्त्येतेन नित्यरूपं नित्यगुणत्वादित्यादौ कालिकविशेषणतावच्छिन्नप्रतियोगितामादाय नाति

जाग०
१०१

व्याप्तिः॥प्रथमनिरुक्तेःसंबंधविवक्षायाःफलमाह॥तेनेति॥प्रतियोगितावच्छेदकमात्रस्येति॥तथाचधूमवान्वहेरित्यादावति
व्याप्तिः॥अयःपिंडभेदत्वादेरप्ययःपिंडनिरूपितस्वरूपसंबंधावच्छिन्नायाःसाध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितायाअवच्छेदकत्वादि
तिभावः॥नन्वेवमपितत्रातिव्याप्तिःविषयितासंबंधेनायःपिंडभेदत्ववतोज्ञानदेःस्वरूपसंबंधेनाभावस्यधूमवतिसत्त्वादयः
पिंडभेदत्वादेरपिसाध्यवन्निष्ठविशेषणतासंबंधावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादितिवाच्यं॥स्वरूपसंबंधेनज्ञानाभा
वस्यकेवलान्वयितयातत्प्रतियोगितायानेदत्वादिनेवविषयितयाअवच्छेदादयःपिंडभेदत्वादेस्तदपेक्ष्यगुरुत्वादितिभावः
॥यत्समानाधिकरणभावप्रतियोगित्वयावत्साध्यसमानाधिकरणभावप्रतियोगितात्मकतत्त्वव्याप्तिः॥अवच्छेदकत्वाप्रवेशे
नलाघवादितितुनव्याः॥द्वितीयनिरुक्तेःसंबंधविवक्षायाःफलमाह॥एकेति॥सामान्यतःसाध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानव
च्छेदकत्वोक्तौचधूमवान्वहेरित्यादावतिव्याप्तिः॥गुरुधर्माणमेवतादृशानवच्छेदकत्वोदतोयत्किंचित्संबंधावच्छिन्नायाःसाध्य
वन्निष्ठाभावप्रतियोगितायाःअनवच्छेदकत्वनिवेष्टं॥तथाचबहिर्मान्धुमादित्यादावव्याप्तिरित्यर्थः॥लक्षणव्यपेक्षातिव्या
प्तिमुदरति॥व्यभिचारिणिति॥ननुनयमतेगुरुधर्मस्याप्यवच्छेदकत्वादेरलक्षणव्यपेक्षमेवधूमवान्वहेरित्यत्रातिव्याप्तिविष
यितयाअयोगोलकेभेदत्वावच्छिन्नस्यज्ञानादेःस्वरूपसंबंधेनाभावस्यधूमवतिसत्त्वात्॥नेदत्त्वस्यैवायोगोलकेभेदत्वादेरपि
साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वात्प्रतियोगितावच्छेदकत्वयोरपेक्षसंबंधावच्छिन्नत्वप्रवेशेचातिगौरवादतःप्रतियो
गित्वयोरपेक्षसंबंधावच्छिन्नत्वाप्रवेशेनलघुतरंकल्पान्तरमाह॥वस्तुतस्त्विति॥नवतादात्म्यसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्व

रामः
१०

मेवान्योन्याभावत्वमित्यत्रापिप्रतियोगितायांसंबंधविशेषावच्छिन्नत्वंनिविष्टमेवेतिवाच्यं॥नयमतेभेदत्वस्याखंडोपाधित्वाद्
वच्छेदकत्वयोरपेक्षसंबंधावच्छिन्नत्वंपुनरत्रापिदेयमेवेतेनसाधनवन्निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यायोगोलकान्यत्वादेःसा
ध्यवन्निष्ठस्यस्वविषयकज्ञानभेदस्यप्रतियोगितावच्छेदकत्वपिधूमवान्वहेरित्यादेनातिव्याप्तिरितिध्ययं॥वस्तुतोअत्यन्ताभाव
गर्भव्यापकत्वस्यप्रवेशेसाधनाव्यापकयावदव्यापकत्वस्येतिमूलव्यापकादिपदस्यव्यापकतावच्छेदकोलक्षणास्यात्अ
न्योभावगर्भव्यापकत्वस्यप्रवेशेतुनेवमित्याशयेनैववस्तुतइत्याद्युक्तमितिपुक्तमुत्तरमः॥साध्याभिन्नयावदित्यनेदभ्रमः
निराकर्तुमाह॥यावतामिति॥तदेवाव्यभिचारियस्येत्यर्थेवहिमान्धुमादित्यादावव्याप्तिःयावदंतर्गतस्यद्रव्यत्वादेसाधनाव्यभिचा
रित्वाभावादतआह॥तेषामिति॥तथाचसाध्ययावतांअव्यभिचारितेषामव्यभिचारित्वंफलितार्थः॥दूषितमित्यत्रमणिकृताहेतु
पन्यासात्स्वयंतमाह॥केवलेति॥नन्वेवमपिव्याप्तिभयादेवसाध्याव्यभिचारित्वस्यपरित्यागेपुक्तलक्षणेबाधकाभावइत्यतआ
ह॥साचेति॥प्रमेयत्वादिसाध्ययस्याव्यभिचारितादृशप्रसिद्धाप्रकृतलक्षणेपिकेवलान्वय्यव्याप्तिरित्यर्थः॥वक्ष्यमाणदोषात्सं
गमयितुंसाध्याश्रयसमानाधिकरणयोःकात्कर्तव्यस्यानभिधानेनमूलस्यन्यूनतामपाकर्तुंचकात्कर्तव्यंश्रयवितर्कयति॥कात्कर्तव्य
मित्यादिना॥सकलधूमसंबंधस्येतिमूलमुपेपादयितुमाद्यविकल्पयितुंआद्यइति॥साधनस्यकात्कर्तव्यकल्पइत्यर्थः॥अथाशेषसा
धनस्यप्रत्येकसमानाधिकरणवृत्तिसाध्यतावच्छेदकत्वस्यविवक्षेणोक्तदोषव्यावकाशःसाधनस्याशेषत्वचप्रकृतसाधन
वृत्तियावधर्माणतादृशयावदधिकरणताव्यक्तानावाप्रत्येकाश्रयवृत्तित्वेनैकव्यक्तिसाधनस्यलेपिनदुर्घटंइत्यतःस्वयंदूष

जाग.
१०२

एमाह॥आप्तेति॥अपारोषसाधनाधिकरणवृत्तिसाध्याधिकरणताकत्वंवाच्यमतआह॥पृथिवीत्यादि॥समवायावच्छिन्न
स्वानधिकरणपृथिवीनिष्ठाभावाप्रतियोगित्वरूपपृथिवीनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपंवापृथिवीत्वव्यापक
त्वंप्रसमवेतस्पगगनादेशपीतिपृथिवीत्वेतत्समानाधिकरणत्वाभावादतिव्याप्तिर्नस्यादतो गगनादिव्यावृत्तयेजातिपदं स
मवेतार्थकं॥अव्यक्तादिरूपायास्तादृशजातेः प्रत्येकं हेतुतायामेकव्यक्तिकेतदभावादित्यनेनैवगतायत्वमतो॥नुगतस्मानुधावने॥
नचैवंपृथिवीसमवेतादित्यस्यैवसम्यक्त्वेव्यापकत्वप्रवेशोव्यर्थइतिवाच्य॥कृत्स्नसाधनेकाधिकरणवृत्तित्वप्रवेशोव्याप्तिरिदं
नार्थतदुपादानादितिभावः॥अतएवेति॥उक्तातिव्याप्तेरेवेत्यर्थः॥नेतरः॥नकृत्स्नसाधनेषुसाध्यसामानाधिकरण्यव्याप्तिरित्यर्थः॥
पूर्वमेकव्यक्तिसाधनस्यैवोक्तत्वात्पतेरा मर्शकत्वासंभवादप्यव्यावृत्ते॥एकव्यक्तिसाध्यकेति॥वृद्धिमानधूमादित्यादिविषमव्या
प्तेइवसंख्यावाच्यपरिमाणदित्यादिसमव्याप्तेष्वव्याप्तिसंभवात्पुनस्तन्मूलस्यन्यूनताभंगार्थेपूरयति॥समव्याप्तेपिचेति॥संख्यापरिमाण
दाविति॥संख्यासाध्यकपरिमाणदावित्यर्थः॥तदभावादितिमूलस्यसकलसाध्यसंबंधाप्रसिद्धेरिति नार्थः सत्वप्रमेयादावेवतत्सो
लभ्यादतस्तस्यान्यमर्थव्याकरोति॥एकत्रसाधनइत्यादि॥ननुहेतुविशिष्टस्यापारोषसाध्यस्यप्रत्येकाधिकरणयद्वर्मावच्छिन्नाधिकर
णतादृशधर्मवत्त्वविवक्षितमिति नोक्तदोषत्रयमित्यतआह॥भावाच्चेति॥सकलसाध्यसंबंधस्येत्यनुषज्यते॥कृत्स्नसाध्यस्यैका
धिकरणप्रवेशोप्यतिव्याप्त्यर्थं धूमवान्बहुरित्यादिकमुपेक्षितं॥स्वाशंकितयोतृतीयचतुर्थयोरप्येपरिष्कृत्यदूषणमाह॥तृतीय
इत्यादिना॥अत्रएतयोः एकमात्रवृत्तिसाध्यकेशब्दानागनत्वादित्यादौतृतीयस्यैवाव्याप्तिः०नचतुर्थस्यसाध्यसमानाधिक

रामः
११

रणयावद्वर्माणां सामानाधिकरणस्यनत्राप्यनपायादित्याशयेनोक्तं यथासंभवमिति॥वृद्धादावितिधूमस्यवृद्धिमदयःपिंडाद
वृत्तित्वेनोभयात्रापिवृद्धिमानधूमादित्यत्राव्याप्तिरित्यर्थः॥अतिव्याप्तिश्चेति॥सत्तायां वृद्धाधिकरणयावद्वृत्तित्वस्यवृद्धिसमानाधिक
रणयावद्वर्माणां सामानाधिकरण्यवत्त्ववृद्धिमान्स्वादित्यत्रातिव्याप्तिरित्यर्थः॥साधनाश्रयस्यकात्स्न्योक्तौसाधनाश्रयेर्पावर्जि
संबंधोवाकार्यस्यातत्रचसंबंधोनाश्रितत्वं॥हेतुमात्रेऽतिप्रसक्तेः॥नापिसामानाधिकरण्यसाधनाश्रयेःपर्वतादिभिःसमाना
धिकरणस्यधूमेविरहादव्याप्तेरतउक्तंअर्थपरिष्कारेति॥तथावाश्रितसाध्यसामानाधिकरण्यमेवसंबंधपदस्यपरिष्कृतौतोष्य
इतिभावः॥ननुयद्वर्मावच्छिन्नाश्रयेपावतिमाध्यवृत्ततादृशधर्मवत्त्ववाच्यमतआह॥एकमात्रेति॥अयंशब्दादित्यादौसाधनाश्रय
स्ययावत्त्वाभावादव्याप्तिरित्यर्थः॥उक्तक्रमेणासंगतेराह॥तथेवेति॥परिष्कारपूर्वकमेवेत्यर्थः॥ननुसाधनसमानाधिकरणयाव
द्वर्माणंप्रत्येकं सामानाधिकरण्यनिवेश्यमतोनाप्रसिद्धमित्यतआह॥तादृशनामिति॥साधनसमानाधिकरणानामित्यर्थः॥न
कुत्रापि॥तथाचैकव्यक्तिसाध्यकसद्वैतोलक्षणसंभवेपिवृद्धिमानधूमादित्यादावव्याप्तिरेवपर्वतीपादिवृद्धेर्महानसीयधूमा
द्यसमानाधिकरणत्वादितिभावः॥नचसाधनसमानाधिकरणयावद्वर्माणंप्रत्येकसमानाधिकरणवृत्तित्वसाध्यतावच्छेदकस्यैव
क्तव्यमित्युक्तदोषायोगइतिवाच्य॥तथासतिरूपत्वन्यूनवृत्तिजातिमघान्रूपत्वादित्यादावव्याप्त्यापत्तेः॥साध्यतावच्छेदकीनू
तनीलत्वादजातेस्तादृशयावद्वर्मासमानाधिकरणवृत्तित्वाभावादितिभावः॥धूमादिसामानाधिकरणस्यापिप्रमेयत्वादिप्रका
रेणवृद्धादिसामानाधिकरण्यव्यापकत्वादतिव्याप्तिरतउक्तं सामानाधिकरण्यत्वेनेति॥विवक्षितमिति॥साधनसमानाधिकर

जा ग०
१०४

तव्यभिचारज्ञानाभावत्वेनापि हेतुत्वांतरापत्तेश्चेति भावः॥ गौरवमिति॥ यद्यपि स्वव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिविशिष्टहेतुवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयस्यैवानुमितिहेतुत्वाव्यभिचारसंशयदृशायां विशेषणतावच्छेदकीभूतव्याप्यत्वप्रकारकनिश्चयाभावात्कारणबाधेन तादृशविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिनिर्णयानुत्पत्त्यैवानुमित्यनुत्पत्त्यादसंभावादव्यभिचारं शोनिश्चयत्वेनापेक्षितं॥ तथापि विशेष्यविशेषणमिति न्यायेन परामर्शादप्यनुमितिर्जायत इति प्राचीनमतेनेदं॥ अन्यथा धूमव्यापकतावच्छेदकेन तदन्त्येनैव बह्वित्वेनावल्लिख्यमानाधिकरणधूमवान्यवर्तइत्यादिज्ञानादप्यनुमित्यापत्तेः॥ नचाव्यभिचारनिश्चयत्वस्य प्रवेशेऽपि तद्वदित गुरुतरैकरूपेण हेतुत्वमेवोचितं॥ व्यभिचारज्ञानसहचारज्ञानयोः कारणताव्यकल्पनामपेक्ष्यतावदादिति वाच्यं॥ अव्यभिचारनिश्चयत्वघटकदलव्यस्य विशेष्यविशेषणभावेन कार्यकारणभावव्यस्य तथाप्यावश्यकत्वादिति भावः॥ तवैवेति॥ व्यभिचारज्ञानस्याप्राप्ताप्यव्यभिचारभाववद्विशेष्यकव्यभिचारप्रकारकत्वं॥ तथा च तन्निश्चयत्वघटकस्य तदभावाप्रकारकत्वस्याव्यभिचारनिश्चयत्वघटकव्यभिचाराप्रकारकत्वापेक्षया गुरुत्वान्नमत्वनिश्चयानास्कंदितव्यभिचारज्ञानाभावत्वेन हेतुत्वं किंतु नमत्वज्ञानानास्कंदिताव्यभिचारनिश्चयत्वेनैवेत्यर्थः॥ नचाव्यभिचारज्ञानानंतरं नमइति निश्चयेऽपि व्यभिचारसंदेहदृशायामनुमित्यनुत्पादाद्धमत्वनिश्चयविशेषणमेव तत्तद्व्यक्तित्वेनोत्तेजकत्वमिति नमत्वनिश्चयत्वेनाप्रवेशात् कुतो गौरवमिति वाच्यं॥ व्यभिचारज्ञानत्वावच्छेदेन नमत्वनिर्णयानां तादृशमत्वनिश्चयत्वेनानुगत रूपेणैव निविष्टत्वात्॥ तथा विधानंतनिर्णयानंततद्व्यक्तित्वेन भावकूटस्योत्तेजकत्वे गौरवात्॥ यदि च व्यभिचारस्य ज्ञानसामान्यमप्रमेति ज्ञानसत्त्वेऽपि इदं ज्ञानं व्यभिचारविषयकं तवेदं ज्ञानं

ग मः
१३

प्रमेत्येवं वा गृहीतस्य व्यभिचारज्ञानस्योत्तरमनुमित्यनुत्पादाद्व्यभिचारज्ञानत्वावच्छेदेनाप्राप्ताप्यज्ञानस्यापि नानुगत रूपेणोत्तेजकत्वं किंतु विशेषत एवेति विभाव्यते॥ तदपि तत्तदप्राप्ताप्यज्ञानाभावविशिष्टव्यभिचारज्ञानाभावत्वेन हेतुतायां तत्तदप्राप्ताप्यज्ञानाभावव्यक्तीनां विशेष्यविशेषणभावेन गुरुतरानंतकार्यकारणभावापत्तिः॥ अव्यभिचारनिश्चयत्वेनैव हेतुत्वे तु तद्वर्मिकाप्राप्ताप्यज्ञानानांततद्व्यक्तित्वावल्लिख्यमानाभावत्वेन स्वातंत्र्येणाप्यनुमितिहेतुतायाः स्मन्मतेऽवच्छेदकगौरवासंभवात् नच तत्तदप्राप्ताप्यनिश्चयानास्कंदितव्यभिचारज्ञानत्वावल्लिख्यप्रतियोगिताकत्वेनोपलक्षितस्याखंडाभावस्य तत्तद्व्यक्तित्वेनैवानुमितिहेतुत्वागौरवानकाशमिति॥ विशिष्टभावस्य विशेष्यविशेषणप्रत्येकाभावानतिरेकेणोभयसाधारणस्य तद्व्यक्तित्वास्यात्मनवात्॥ अस्तु वा विशिष्टाभावोतिरिक्तः॥ तथापि प्रतियोग्यविशेषितस्यापि तस्य तद्व्यक्तित्वेन हेतुत्वेऽपि तादृशानविशेषाणं प्रत्येकस्य तादृशव्यभिचारज्ञानस्यान्यतरत्वावल्लिख्यप्रतियोगिताकत्वेनोपलक्षितानामप्यखंडाभावानांततद्व्यक्तित्वेनानुमितिहेतुतापत्तिः॥ किंचैवं सामानाधिकरण्यधीरपि अनुमितिहेतुर्न स्यात्॥ आत्मनिययज्जुणदृशायां नानुमितिस्तत्र तावत्त्वान्तावल्लिख्यतावद्गुणान्यतमत्वावल्लिख्यभावस्याखंडस्यैव तद्व्यक्तित्वेन हेतुतायामतिप्रसंगाभावात् तस्मादखंडतत्तदभावत्वेन हेतुतायामवश्यमन्यथा सिद्धत्वं स्वीकार्यं॥ एतेन कार्यान्तरेऽप्यखंडाभावो व्याख्यातः॥ किंच व्यभिचारधियोऽनुमिति विरोधित्वे व्यभिचारव्याप्यानां व्यभिचारावच्छेदकानां चानंतधर्माणं तादृशज्ञानाभावाअप्यनंताअनुमितिहेतवो वाच्याः तत्सत्त्वेऽप्यनुमित्यनुत्पत्तेरित्यधिकं गौरवं॥ अस्माकं तु हेतो व्यभिचारव्याप्यत्वादिग्रहदृशायां व्याप्तिनिर्णयविलंबादेवानुमिति विलंबः॥ एतेन व्याप्तिनिर्ण

जाग०
१०५

पस्य हेतुवेत धर्मिकाणां नानाविध भ्रमत्वज्ञानानामभावात् अप्यनुमितिहेतवो वाच्या इति लाघवात् ॥ भ्रमत्वेनानीश्वर्यमानव्यभि-
चारज्ञानाभावात् एकावनुमितिहेतुरित्यपास्तं ॥ तथापि व्यभिचारवच्छेदकतत्तद्धर्मवृत्ताज्ञानाभावानामनंतहेतुत्वस्यावश्यकत्वादिति संक्षेपः ॥ नानाविधेति ॥ साध्यनिष्ठहेतव्यापकत्वसाधननिष्ठसाध्याभाववद्वृत्तिवादिरूपेत्यर्थः ॥ अनादुरित्यस्वरसबीजंतुयादृ-
शा व्यभिचारज्ञानं हेतुस्त्वयोच्यते तद्विरोधिनीलघुतरस्येव व्यभिचारस्य ज्ञानाभावो मया साहेतुर्वाच्यः ॥ लघुव्याप्तेर्ज्ञानसत्वे व्यभिचारं
तरज्ञानदशायामनुमित्युत्पत्तेस्त्वयापि स्वीकारादित्यादिकं दृष्टव्यं ॥ ननु साध्यसामानाधिकरण्योपलक्षितहेतुमत्वज्ञानं नानुमितिहेतुः
किंतु पक्षे तद्विशिष्टहेतुमत्वनिश्चय एव तथेति तादृशज्ञानसत्वे व्यभिचारज्ञानदशायामप्यनुमित्यंगीकाराद्यभिचारज्ञानाभावो न हेतुर्वा-
च्यः कुतो गौरवं दत्तमित्यत आह ॥ सामानाधिकरण्येति ॥ साध्यग्रहं विनेति ॥ पर्वते वह्निमत्त्वसंदेशदशायां वह्निमद्वृत्तित्वविशिष्टधूमवान्
पर्वत इत्याकारकज्ञानानुत्पत्त्या तद्धर्मिकतत्सामानाधिकरण्यविशिष्टवृत्ताबुद्धिं प्रति तद्धर्मिकतद्वृत्तानिश्चयेत्वेन हेतुत्वस्यावश्यकत्वादि-
ति भावः ॥ दुर्ग्रहमिति ॥ तथा च तदर्थं पक्षे साध्यनिश्चयधौ व्येदिना नुमित्ता मनुमितिः कुत्रापि न स्यादिति भावः ॥ ननु साध्यवत्ता भ्रान्त्यभिन्ना
वृत्तित्वविवक्षणे मूलोक्तदोषाभावात् केषां चिन्मते स्वयंसिद्धांतमाह ॥ केवलेति ॥ सामानाधिकरण्यमात्रेति ॥ मात्रपदेन व्यभिचारग्रहनैर-
पेक्ष्यमुक्तं ॥ तद्ग्रहेऽपि ॥ केवलान्वयित्वग्रहापि ॥ तत्र ॥ केवलान्वयित्वं चाप्रतियोगित्वादिकमित्यादिपदेन तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मव-
त्वादेः संग्रहः ॥ कपिसंयोगाद्यभावस्य केवलान्वयित्वार्थं वृत्तिमद्वृत्तताभावस्य व्याप्यवृत्तित्वेन विशेष्यतया तद्विवेचनेन लाघवादाह ॥ अन्योन्ये-
ति ॥ आद्यमभिप्रेत्याह ॥ साधनवत इति ॥ वृत्तेर्विशेषणत्वं मुचितमित्यन्वयः ॥ अंत्यमभिप्रेत्याह ॥ तद्वृत्तित्वस्येति ॥ साधनवद्वृत्तित्वस्येत्य-

रामः
१४

र्थः ॥ अन्योन्याभावस्य विशेषणत्वं मुचितमित्यन्वयः ॥ तथा च साधनाश्रयवृत्तिमद्वृत्तताभावाप्रतियोगित्वं साधनवद्वृत्त्यन्योन्याभावप्रति-
योगितानवच्छेदकत्वासाध्ये निवेदयेकविधेव केवलान्वयित्वेति रेकिसाधारणीयाप्रतिरनुमितिप्रतियोजिकास्तु केवलान्वयित्वसाध्यव-
दन्यावृत्तित्वयोरुभयोस्तत्वापेक्षया लाघवादिति भावः ॥ ननु उक्तव्याप्तेः साधनपदेन नानात्वादेकसाधकानुमितिस्य लेपितज्ञानस्या-
नेककार्यकारणभाव इति लाघवात् केवलान्वयिसाध्यसंबंधसाध्यवदन्यावृत्तित्वं वा व्याप्तिरनुमितौ हेतुरस्त्वित्यत आह ॥ शेषमिति ॥ के-
वलान्वयित्वाग्रहेऽपि अनुमितेरनुभवि कत्वात् तत्तत्ज्ञानं न हेतुः किंतु साध्यवदन्यावृत्तित्वज्ञानमेव साधनपदेऽप्यप्येदादित्यादिकमित्यर्थः ॥
॥ समाप्तेऽयं पूर्वपक्षग्रंथः ॥ श्री ॥ ॥ राम ॥

१०६
जाग०

१५
राम०